BEVEZETÉS

A görög bölcselőket Thalésztől kezdve egyetlen közös tárgy foglalkoztatta: a létezés, az, ami *van.* Arisztotelész – egyébként Platónt ismételve – azt tanította, hogy a filozófia csodálattal (thaumazmosz) kezdődik, Thaumasznak, a tenger csodái megszemélyesítőjének neve után. Maga a tény pedig, hogy az embert csodálattal tölti el a létezés ténye, és hogy erre vonatkozóan kérdéseket vet, fel, önmagában csoda – thauma –, mert egyedi, aktusként *létrejön* valami, ami azelőtt nem létezett.

Ha elfogadjuk ezt az arisztotelészi meghatározást, ha jogos a csodálat minden példa nélkül álló *létrejövés* láttán, akkor, vajon nem minden csodánál, nagyobb és megdöbbentőbb csoda-e az *Oikumené*nek – az ember lakta világnak – az a szemünk láttára végbemenő „robbanása", amelyre ugyancsak nem ismerünk nemünk egész történetében példát? Nem thauma-e a pillanatnyi szünet nélkül világra jövő, emberi aggyal alig-alig felmérhető sokaság, melynek megjelenéséről és nagyságrendjéről csak a számok és a statisztikák, csak az ábrák és a grafikonok nyelvén szerzünk tudomást?

Mit lehet – és különösképpen mit szükséges – a népesedésrobbanás oly sokat vitatott, valamennyi megoldatlan és sürgős megoldásra váró társadalmi és gazdasági kérdéssel szorosan összefüggő, ám mégis önmagában, álló „csodájáról" elmondani? Szakkönyv megírására vállalkozik-e a szerző, annak mélyreható elemzésére, hogy milyen mértékben függ össze a demográfiai, robbanás a társadalmi struktúrákkal, a különböző országok gazdasági rendszerével és az egyes népek kultúrfokával? Vagy annak tudományos eszközökkel való kimutatására, hogy milyen mélyen gyökerezik a népesedési kérdés

a nemzeti hagyományokban és kultúrákban, a valláserkölcsökben, milyen szálak fűzik a gyarapodás, tényét az élet legkülönbözőbb vonatkozásaihoz? Vagy ha mindeme kérdések kimerítő elemzésére már csak a könyv szűkre szabott terjedelme miatt sem vállalkozhat, ismeri-e legalább a demográfiai dilemma „megoldása" felé vezető utat? Vagy meg tudja-e legalábbis mondani, mi a *pillanatnyi* teendő?

Mindezekre a kérdésekre sajnálkozó-tagadó fejcsóválás a válasz. E sorok írója nem vállalkozhat szakkönyv megírására, a különböző népesedési vagy szociológiai összefüggések mélyreható elemzésére, mert nem demográfus vagy szociológus, a népesség- és társadalomtudományok szakavatott művelője. Mint a modern műszaki hatékonyság uralta kor lüktető, nyugtalanító, legtöbbször ajtóstól ránk törő és igen gyakran Janus-arcú problémáinak szerény figyelője és krónikása, mindössze arra érez magában erőt, hogy kísérletet tegyen a világ és ezen belül az európai és hazai népesedési valóság pillanatnyi tárgyi helyzetének felvázolására, és ennek érdekében ne pusztán számadatokat soroljon fel és vessen, össze, hanem a közeli és távolabbi múltba visszatekintve s a jövő lassan kibontakozó láthatárát vizsgálva párhuzamokat vonjon, összefüggéseket keressen, objektív helyzetjelentést igyekezzék adni, tudván tudva, hogy a szakszerűtlen elmélkedőnek – Meller V. Ágnes szavaival – vállalnia kell annak kockázatát, hogy olykor „alaptalan spekulációk Szküllája és [...] régi tudományos helyek felfedezésének Kharübdisze között hajózik".[1]

Kerek 5 esztendővel e sorok papírra vetése előtt a bukaresti Népesedési Világkonferencia meghányta-vetette az emberiség gyors iramú gyarapodásából fakadó különböző fajtájú és faj-

súlyú kérdéseket. A századunkból akkor még hátralevő 26 esztendőre a tanácskozás szakértői évi 2,0–2,1 százalékos általános növekedési ütemet jósoltak, mégpedig 2,4–2,5 százalékosat a fejlődő és 1,0–1,1 százalékosat az iparilag fejlett országokban.

Nemrégiben a konferencián megválasztott szakbizottságok ismét összeültek, hogy megvonják az elmúlt 5 esztendő demográfiai fejlődésének mérlegét és megvizsgálják, milyen haladás tapasztalható a Világ Népesedési Akcióterv, „a modern népesedéspolitika első nagy nemzetközi eredménye” (Dr. Szabady Egon) 1974. évi elfogadása óta. A rövid előzetes jelentés láttán a felületes szemlélőben olyan érzés támadhatna, hogy, nagyfokú javulás történt, a születések száma az előirányzottnál jóval gyorsabban apadt, a növekedési *ütem* világviszonylatban lanyhulóban van.

Elmúlt volna nagy hirtelen a veszély, megoldódott volna mintegy varázsütésre a népesedési válság? Korai volna ilyen következtetésre jutni. A születésszám apadása – bizonyos körülmények között (!) – kétségtelenül jó jel. De a jelenlegi apadás még, távolról sem olyan mértékű és nem annyira általános a világ leggyorsabban szaporodó és egyúttal legszegényebb tájain, hogy minden aggodalmat eloszlathasson.

Mit jelent hát akkor mégis a gyarapodás terén világviszonylatban tapasztalt mérséklődés?

Azt, hogy jelen pillanatban a túl gyors szaporulat *egyoldalú* kihívása helyett két ellentétes előjelű kihívással kell szembenéznünk. Egyfelől ugyanis a világ számos fejlődő térségében – az utóbbi évek viszonylagos csillapodása ellenére – még mindig robbanásszerűen gyarapodik a népesség, másfelől az iparilag fejlett szocialista és tőkés, országok többségében ezzel homlokegyenest ellentétes folyamat bontakozik ki: a népesség „öregszik”, és néhány országban

máris fogyásnak indult. Pillanatnyilag lassú még a fogyás üteme, de már a legközelebbi jövőben gyorsulásával számolhatunk.

Bár a két folyamat szorosan összefügg és végeredményük, pontosabban különbözetük határozza meg a világnépesség gyarapodásának további alakulását – sőt az sincs kizárva, hogy a kutatóknak idővel talán sikerül a két jelenség között bizonyos fajtájú ok–okozati összefüggést kimutatni –, a két ellenkező előjelű népesedési folyamat jellegénél fogva csakis külön-külön elemezhető.

Beszéljünk tehát mindenekelőtt a népesedésrobbanásról, az előre nem látott, *nem kívánt*, ám mégis élő-létező és jogait követelő százmilliókról, embermilliárdokról.

Több ezer éves erkölcsi értékrendszerünk értelmében az emberi világközösség minden egyes tagja, minden anyaszülte teremtmény – fajára, nemzetiségére, hitére, bőre színére, kultúrfokára, vagyoni állapotára való tekintet nélkül – nem pusztán élni vágyó, hanem életre jogosult emberi lény. Tagadhatja-e valaki is milliárd embertársunknak – az egész ember lakta világnak – munkához és fehérjedús táplálékhoz, tankönyvhöz és a feje fölött tetőhöz, szerelemhez, családalapításhoz és bizonyos és észszerű határok közötti továbbgyarapodásához való jogát? Pedig ahelyett, hogy e jogok érvényesülnének, a napjaink legkihívóbb kérdését kifejező számadatok és ábrák mögött sok helyütt izzó emberi reménytelenség és kínszenfedés húzódik meg: csonttá aszott gyermeki testek, kéregetésre kinyúló kezek, elfonnyadt emlők, fehérjehiánytól bamba tekintetek. Ép ésszel szinte felfoghatatlan emberi tragédiák!

Mert hát voltaképpen *mi* is a lényege annak a sokat vitatott, ellentmondásoktól terhes, következményeiben szinte áttekinthetetlen és fölötte nyugtalanító kérdésnek, melyet Robert C.

Cook amerikai demográfus találó metaforájával *népesedésrobbanás*nak szoktak nevezni? Ha összföldi méretekben vizsgálódunk és egyetlen mondatba próbáljuk sűríteni a kérdés lényegét, azt mondhatnók, hogy az emberiség lélekszáma az utóbbi 25–30 esztendőben az elmúlt évezredek átlagát több százszorosan meghaladó sebességgel nő.* Ez annyit jelent, hogy azoknak a struktúráknak, melyeknek megváltozására azelőtt egy évezred állt rendelkezésre, ma minden egy-két esztendőben meg kell változniuk; s napjainkban csupán néhány hónap alatt kell megoldani mindama feladatokat, kell elvégezni mindazokat a munkálatokat, melyeket azelőtt jól-rosszul – többnyire a természetre bízva a megoldást – egy évszázad alatt végeztek el.[2]

Nem ennyire drámaiak, de semmivel sem kevésbé aggasztók, azok a számok, amelyek napjaink demográfiai növekedését nem az elmúlt évezredekével, hanem csupán a néhány évtized előttiekkel vetik össze; 1950-ben. „mindössze" 2,5 milliárd ember élt a Földön, 1976 tavaszán már kereken 4 milliárd, és e sorok papírra vetésének pillanatában, 1979 derekán, legalább 4,25 milliárd. 1940-ben még csak percenként 40 lélekkel nőtt a Föld lakossága, 1974 és 1976 között minden percben 150, minden órában 9000 és minden áldott nap közel 220 000 főre rúgott a szaporulat. Még három számadat, amely egymás mellé állítva érzékelteti az időzített népesedésbomba robbanóerejét: 1974-ben az anyák több mint 130 millió csecsemőt hoztak a világra, de csupán 95 millió gyermek lépett iskoláskorba és mindössze 19 millió férfi és nő töltötte be 65. életévét.[3] A korpira-

* A földművelés kezdetei (mintegy 10 000 év) óta az emberiség *átlagos* gyarapodási ütemé, mindössze évi 0,003 százalék volt; a hetvenes évek elejének iráma ennek hétszázszorosa: 2,1 százalék.

mis széles alapja világosan mutatja, a következő években, évtizedekben az iskolázás, munkahelyteremtés, élelmezés és lakás, valamint a továbbgyarapodás terén jelentkező igen súlyos problémákat. Tucatnyi országban a gyermekek fele ma sem jár iskolába, s ha a felnőtt írástudatlanok *arányszáma* csökkent is némileg, abszolút számuk szűnős-szüntelen nő.

*

Évi több mint 2,5 százalékos gyarapodási ütem – és az emberiség közel háromötöd része ilyen iramban gyarapodik – 27 évenkénti megkétszereződést jelent. Újabb és újabb embermilliárdok egyre gyorsabb megjelenését.

A valós dolgok világában – köztudottan – semmiféle növekedés nem tarthat örökké. Minden, ami túlnő önmaga keretein, az abszurdumba torkoll, de mintegy „kifutva az időből és térből", eléri a jezsuita filozófus, Pierre Teilhard de Chardin elmélete szerinti misztikus feloldódás Omega pontját, ami egyértelmű a végső megsemmisüléssel.

Számos jel arra mutat, hogy a huszadik század nagy demográfiai robbanását ábrázoló, hosszú időn át nyílegyenesen a magasba szökő mutató pályája máris megtört. Az egy anya szülte gyermekek száma több tucatnyi országban – köztük a sűrűn és nagyon sűrűn lakott térségek többségében (ám korántsem egészében) – csökkenőben van. A nyers születési arányszám, mely az 1965/70-es évek átlagában még 39 ezrelékes volt, várhatóan 28, sőt idővel talán 20–24-re mérséklődik. Ez azonban a 15 éven aluli leánygyermekek (a majdani anyák) óriási túlsúlya miatt hosszú időn keresztül aligha szab gátat a robbanásszerű gyarapodásnak. A harmadik világ termékeny korú női népességének száma az 1970. évi 542 millióról 2000-ben 1 milliárd fölé fog emelkedni.[4]

Remény van ugyanakkor arra is, hogy a születéskor várható átlagos életkor, mely a fejlődő országokban a 70-es évek elején még nem haladta meg az átlag 51 esztendőt – az igen fiatal korösszetételt figyelembe véve, és feltételezve, hogy semmiféle beláthatatlan következményekkel járó világszintű vagy regionális „diszkontinuitás" nem következik be –, 2000-ig 64 esztendőre emelkedjék.[5] Ez a jelenlegi 16–17 ezrelékes (az európainál 60–70 százalékkal magasabb) halálozási, arányszám kb. felére csökkenésével egyértelmű. Megtörténhet tehát, hogy a fiatalabb korösszetételre való tekintettel jóval kedvezőbb halálozási arányszám alakuljon ki a harmadik világ országaiban, mint az iparilag fejlett államokban, ahol már igen magas a korosabb évjáratok arányszáma. Ha ez valóban bekövetkezik (és bekövetkezésének valószínűsége fordítottan arányos a családnagyság csökkenésével), akikor a nyers gyarapodás mutatója még a termékenység maximális mérséklődése esetén sem süllyedne – természetesen, országok szerint erősen váltakozva – 1,5–2,0 százalék alá.

Mindent egybevetve az átlagos évi gyarapodási többlet az évszázad végéig világviszonylatban jócskán meghaladja majd, a 80 millió főt, a Föld össznépessége pedig 2000-ben a 6 milliárdot.[6]

A növekedési ütem *általános* lassulására aligha hamarább, mint a jövő század első évtizedeiben számítani, amikor a Föld népessége már elérte, vagy esetleg meg is haladta a *7 milliárdos* lélekszámot. A reménybeli *tényleges* megállapodás időpontjában – mintegy 70–80 esztendő múlva – optimális, esetben az emberiség lélekszáma nem lesz nagyobb 8–9 milliárdnál. De megtörténhet, hogy még mintegy 100–150, esetleg 200 esztendős vagy annál is hosszabb demográfiai növekedés áll előttünk, ez esetben bolygónk lakossága el-

érheti a 11–12 milliárdos vagy – nagyon borúlátó számítás szerint – esetleg a 30–35 milliárdos lélekszámot is.

El tudna-e egy ilyen emberrengeteget a Föld tartani? Nem túlságosan meggyőző elméleti számítások szerint – talán el. Bolygónk maximális eltartóképessége – természetesen dollármilliárdok tízezreire rúgó beruházások árán – állítólag mintegy, 38, sőt 48 milliárd emberfő.[7] De mi a helyzet a gyakorlatban? A kérdést a közeli és a távolabbi múltban – nagy és egyre növekvő aggodalommal – nemegyszer feltették már. Az aggodalom különösen azóta fokozódik, amióta kiderült, hogy a régebbi válaszok meglehetősen mechanikusak és enyhén szólva „pozitivisták" voltak: a környezet szennyeződését, az élővilág természetes egyensúlya több oldali megbomlását, a nyersanyag- és energiahordozó források belátható időn belüli kimerülését, a fejlődést hátráltató társadalmi struktúrákat és az igazságtalan gazdasági világrend fenyegetését egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben vették figyelembe.

Csupán egy példa az aggodalmak indokolt voltának igazolására: a gabonahozam 100 százalékos emeléséhez a foszfor alapú műtrágyamennyiség 270 százalékos emelése szükséges. A műtrágyafelhasználás függvényében növekszik azután természetesen a levegő, a folyó- és állóvizek szennyezettsége, nem is szólva a műtrágyagyártáshoz használt nyersanyagok (elsősorban az olajipari termékek) egyre növekvő áráról és az ismert források aránylag közeli kimerülésének veszélyéről.

A fejlődő országokban jelenleg az egy személyre eső szénegyenértékfogyasztás 400 kg, ami évi és személyenkénti 3 millió kilokalóriának felel meg. Az Egyesült Államokban csaknem ugyanennyit (2,86 millió kilokalóriát) használnak el egyetlen tonna gabona megtermesztéséhez. Ha tehát a fejlődő világ az amerikai

gabonatermesztési normákat akarná alkalmazni – és mai mintegy 3 milliárd főnyi népessége közben 6 milliárdra emelkednék –, akkor a jelenleg rendelkezésére álló egész energiamennyiséget a mezőgazdaságban kellene felhasználnia ahhoz, hogy személyenként és évenként féltonna gabonát állítson elő. Ha emellett húsés tejtermékek formájában annyi állati proteinhez is kívánna jutni, amennyit ma egy átlagamerikai fogyaszt, személyenként mintegy 40 millió kilokalóriát kellene a mezőgazdaságban hasznosítania.[8] Világos, hogy ez – addig, amíg az olajipari termékek és más nyersanyagok ára inkább politikai, mint gazdasági meggondolásokból szüntelenül nő, amíg az úgynevezett segélyek 80 százalékát az éhínséget elodázó gabonabehozatalra kell fordítani és a rendelkezésre álló termékek felét számos fejlődő országban a „felső tízezer" fogyasztja el, mialatt a népesség legszegényebb alsó ötödének csupán a termékek 3–7 százaléka és a jövedelem 2,5–3 százaléka jut – nem a megvalósítható tervek, hanem az álmok világába tartozik. De az ellenszerül ajánlott zérus népesség- és zérus gazdasági növekedés szintén nem vet számot a kivitelezés előtt tornyosuló elháríthatatlan akadályokkal, s utóbbi erkölcsi szempontból is súlyos kifogás alá esik mindaddig, amíg százmilliók éheznek és nélkülöznek.

Nézzük először a zérus népességnövekedést. Az elmúlt 10–12 esztendőben számos riasztó jóslat látott napvilágot az egész földkerekséget már a legközelebbi, jövőben fenyegető szörnyű éhínségről, s az ezt nyomon követő társadalmi földindulásról. A harangot félreverő jó tollú bestsellerírók – az új-malthusianus iskola hívei –, mint W. és P. Paddock, Paul K. Ehrlich, Garrett Hardin és mások, olyan sötét képet festettek a várható éhínség borzalmairól, hogy ezek tükrében akár a legembertelenebb módszer is jogosnak tetszhetett a válság elhá-

rítására. Nem mintha éhínség sok helyütt valóban nem fenyegetett volna és nem fenyegetne továbbra is. Nem mintha gyermekek és felnőttek *milliói* nem haltak volna és nem halnának továbbra is éhen. FAO-szakértők csupán 1978-ban mintegy 10 millióra becsülték a dél-ázsiai ínség sújtotta vidékeken éhenhaltak számát.[9]

Hanem amikor a várható éhínség megelőzése végett néhány helyen kísérlet történt a termékenység *erőszakos* korlátozására, amikor például brutális rendőrmódszerekkel páriasorban élő szegény és tudatlan parasztok tízezreit sterilizáltak, az eredmény a lehető legsiralmasabb volt. A népharag visszahatása kormányzatokat sepert el, és beláthatatlan időre kompromittálta magának a termékenységkorlátozásnak és a családtervezésnek az eszméjét.

De nem csekély zavart okoz az ellenkező előjelű szélsőség sem, amely „tudományos cinizmust" és „ördögi neokolonialista machinációt" sejt a termékenység korlátozására irányuló bármiféle ösztönzés mögött.[10] A korlátlan gyarapodás harmadik világbeli hívei egyismeretlenes egyenletekkel – melyekben az ismeretlen szerepét többnyire a „gondviselés" játssza – bizonyítják, hogy a világ „könnyűszerrel" a mainál tízszer vagy akár hússzor több embert is el tud tartani. „Mi nem félünk a túlnépesedéstől – írta a washingtoni Worldwatch Institute-tal vitázva W. A. Jeremy kenyai szociológus nemrég megjelent *Mítosz és valóság* című művében. – Afrikának nem fogamzásgátló pasztillákra, hanem minél több egészséges emberre van szüksége... Afrikában legfeljebb 2000 év múlva lehet majd túlnépesedésről beszélni!

Hogy az egyelőre még szédületes ütemben

[*] Lehet, hogy a 2000. évre gondolt, amikor is a mai mintegy 400 millióval szemben 800 millióra emelkedik Afrika népessége.

gyarapodó afrikai világrész népessége elegendő táplálékhoz jusson, „semmi mást” nem kell tenni, mint termékeny oázissá varázsolni a Szaharát, megváltoztatni egyes vizek folyását, „megjavítani” az időjárást, kimozdítani a helyükből, talán el is olvasztani a gleccsereket. Hogy mindez *kinek* a feladata és esetleges megvalósítása milyen következményekkel járhatna az egész emberiség jelenére és jövőjére nézve, arról nem szól sem W. A. Jeremy, sem a korlátlan gyarapodás többi apologétája. Megelégszenek annak leszögezésével, hogy a népes család az ősi hagyományokban gyökeredzik, és a sok gyermek a jövendő fejlődés legfontosabb záloga.

„Van egy harmadik álláspont is, amely szintén nem járul hozzá a népesedési valóság helyes megítéléséhez. Ez utóbbi szerint a demográfiai válság a társadalmi osztálystruktúra függvénye: elég tehát megteremteni az osztály nélküli társadalmat ahhoz, hogy a népesedési kérdés „önmagától”, megoldódjék. Ez az álláspont nem egészen új keletű: valamikor a baloldali túlzók azt hirdették, nincs értelme a tőkés rendszeren belül a dolgozók jobb életfeltételeiért küzdeni, mert az csak elodázhatja a társadalmi forradalmat. Az az elszánt – és korántsem eredménytelen – küzdelem, amely néhány gyorsan gyarapodó szocialista országban folyik a tervszerűtlen népességnövekedés ellen, valamint az ellenkező előjelű harc, melyet a szocialista országok többsége a születésszámcsökkenés és a távlati lélekszámapadás veszélye ellen folytat, a legjobb érv arra nézve, hogy semmiféle népesedési *automatizmusra* nem lehet számítani.

Ami viszont a zérus gazdasági növekedést illeti, annak lehetetlen és egyben erkölcstelen voltát természetesen nem azért hangsúlyozom, mintha az egyre gyorsuló műszaki fejlődés, a fogyasztói társadalmakban számos tekintetben

nyakló nélkül továbbfolyó pazarlás, az infláció, a nyersanyagok, késztermékek és szolgáltatások árainak anarchisztikus alakulása, az ismét feltámadó védvámrendszerek, a növekvő munkanélküliség, létbizonytalanság, terrorizmus, a tetszhalottaiból feltámadó „új”-fasizmus és neoobskurantizmus megannyi más veszélyes megnyilvánulással együtt nem mind azt sugallaná, hogy valamiféle – talán nem is túl távoli – életformaváltásra kerülhet sor, és a növekedésnek igenis megvannak a maga határai. Ez utóbbit egyébként ma már úgyszólván mindenki elismeri, azok is, akik nem mindenben értenek egyet a Római Klub következtetéseivel, és nem írják alá mindazt, ami kiadványaiban olvasható.

De ugyanakkor aligha szorul bizonyításra, hogy az iparosítás előtti, sokak képzeletében idillikusan élő kor „édenkerti” állapotához nincs visszatérés: a gémkutas, zsindelytetős, kenderguzsalyas világ napja örökre leáldozott, az üllőre dallamosan lecsapó kalapácsok és a fújtató paripák „fémjelezte”, nosztalgikusan visszaálmodott patriarkális, „paradicsom” éppúgy nem támadhat többé fel, mint a krinolinos dámáknak szépelgő parókás urak világa.

Éppen mert rohamosan és pillanatnyilag még megállíthatatlanul gyarapszik az emberiség, s a gyarapodás arányában nőnek a szükségletek, a fogyasztás arányában pedig a szennyezés, óhatatlanul tovább kell fejlődnie a technikának, a tudományoknak, bővülnie kell az elméleti és alkalmazott ismereteknek, ha másért nem, hát legalább azért, hogy a fejlődés követelményeivel lépést tudjunk tartani és a növekedés veszélyeivel fel tudjuk venni a harcot.

Mert hogyan is lehetne másként véget vetni a százmilliós tömegek éhezésének, nyomorúságának, ha nem a gazdasági növekedés, az eredményesebb gabonatermesztés, a meglévő erőforrások jobb kihasználása és igazságosabb el-

osztása, új erőforrások feltárása révén? És természetesen ott, ahol arra szükség van, olyan társadalmi-gazdasági struktúrák megteremtése révén, amelyek a gazdasági fejlődést a sokaság, s nem a kiváltságos rétegek szolgálatába állítják.

Ami azután a termelőtevékenység ütemének majdani világméretű lassítását, a növekedés esetleges teljes megállítását, s egy új – ma még kellőképpen nem körvonalazott – értékrend kialakítását illeti, minderre csakis akkor kerülhet majd sor, amikor már valóban emberséges körülmények között él mindenki ezen a földön. Hogy az időközben egyre magasabbra, tornyosuló feladatok megoldására meglesz-e idejében a lehetőség, hogy az ezután feltárandó nyersanyagkészletek és erőforrások, az ezután születő tudományos eredmények és műszaki megoldások lehetővé teszik-e az emberséges életkörülmények megteremtését a Föld még számos további milliárddal gyarapodó népessége számára is, hogy az egyre növekvő ipari és mezőgazdasági termelőtevékenység következtében felgyülemlő szenny nem lépi-e túl a környezet által elviselt felső határt – csupa olyan kérdés, melyre ebben a pillanatban aligha tudna valaki is egyértelműen megnyugtató választ adni.

*

Fölösleges is talán hangsúlyozni, hogy a globális vizsgálódás – inkább, mint bármely más területen – a népesedési kérdésnek nem csupán mesterséges leegyszerűsítését, hanem valóságos eltorzítását, meghamisítását jelenti. Az összesített világadatok nyilvánvalóan nem tükrözik, nem tükrözhetik hűségesen a valóságot, sok tekintetben inkább annak elkendőzésére szolgálnak. Mind a növekedési arányszámok, mind a rendelkezésre álló területnagyság, termőföldminőség, vízhálózat, nyersanyagkészlet,

mind a gazdasági és politikai berendezések különbözősége, a kultúrszint és a hagyományok eltérő volta stb. miatt nem beszélhetünk egységes jellegű demográfiai kérdésről. Népesedési probléma nagyjából annyi van, ahány világrész, ahány nagytérség, ahány ország, sőt ahány országokon belüli sajátos kultúrával, eltérő hagyományokkal rendelkező országrész vagy etnikum. Ezek mindegyikénél más-más módon tevődhet és tevődik is fel igen gyakran a népesedési kérdés.

Mert például hogyan is lehetne a nagyon sűrűn lakott és nagyon szegény dél-ázsiai térség népesedési kérdését közös nevezőre hozni a gyér népességű és ugyancsak igen szegény Közép-Afrikáéval vagy a szintén ritkán lakott, ám mind nyersanyagokban, mind megművelhető területekben bővelkedő Dél-Amerikáéval? Gondoljuk csak meg, hogy Zaire-ban 7, Angolában 4, Namíbiában 1 vagy 1-nél is kevesebb az egy négyzetkilométeren élő lakosok száma, Indiában viszont közel 200, Bangla-Desh-ben pedig több mint 550, és a növekedési mutató mindkét térségben egyaránt 2–3 százalék. Csoda-e, ha ilyen körülmények között egyes országoknak nincs nagyobb gondja, mint a nyakló nélküli gyarapodás megfékezése, más országok pedig ügyet sem vetnek erre a problémára? De még egyetlen országon, országrészen vagy etnikumon belül sincs vegytisztán lepárolható – a társadalmi, gazdasági és kulturális összefüggésekből kiragadható – demográfiai kérdés. Egy Oxfordban végzett hindu mikrobiológus és egy írástudatlan, megvetett, tízgyermekes pária nyilvánvalóan nem egyszerűen *két hindu,* aminthogy nem *két sivatagi arab* egy sátorban élő vándorbeduin meg egy dollármilliomos olajsejk sem.

*

Az iparilag fejlett országok többségében – mint ismeretes – a harmadik világétól merőben eltérő, fordított előjelű népesedési válság kibontakozásának vagyunk szemtanúi. Több európai szocialista országban évek óta elkeseredett harc folyik *a fehér pestis,* a családnagyság további csökkenése, a lakosság demográfiai elöregedése és távlati apadása meggátolására, s hasonló problémákkal küzd a fejlett tőkés országok nagy többsége is. Rémlátomás a fehér pestis? Aligha! Kiszámították, hogy a mai átlagos családnagyság mellett (egy termékeny korú nőre eső 1,4 gyermek) a Német Szövetségi Köztársaság 60 millió főnyi lakossága már 2000-ben 57,7 millióra apadhat, ellenben ha még egy további ponttal – 1,3-ra – csökkenne az átlagos gyermekszám, akkor 52,2 millióra. Hasonló a helyzet Angliában, Ausztriában, a Német Demokratikus Köztársaságban, Franciaországban, az Egyesült Államokban egyelőre még kedvezőbbek ugyan a népesedési kilátások, de az egy nőre eső, átlagos gyermeklétszám ezekben az országokban is 2 alatt van, vagyis hosszabb távon nem pótolja a jelenlegi népességállományt.

Paradoxálisnak tűnik, de a terméketlenségi járvány leküzdésére ugyanazt az orvosságot ajánlják, mint a túl bő gyermekáldás megfékezésére. A szülőanyák, fiatal házaspárok, lakás- és munkaviszonyainak megjavítása, anyagi és más természetű gondjaiknak a társadalom részéről történő fokozott átvállalása az egyik társadalomban arra kellene hogy ösztönözze a családokat, vállalják el – ha mégoly terhes is! – 3, esetleg 4 gyermek világrahozatalát, felnevelését; a másik térségben ellenkezőleg, az anyagi viszonyok megjavításával együttjáró magasabb kultúrának, az igények megnövekedésének csökkentenie kellene a túlzott szaporaságot.

Meggondolkoztató ez a paradoxon. A legalacsonyabb termékenység, a legkisebb szaporu-

lat – vagy éppen csökkenés – a jelen pillanatban éppen a világviszonylatban legmagasabb életszínvonalat elért államokban van: az NSZK-ban, Angliában, Ausztriában, Svédországban; a szocialista országok közül az életszint tekintetében ugyancsak élvonalban járó NDK-ban és a Magyar Népköztársaságban. Helytelen volna azonban ebből a tagadhatatlan tényből azt az elhamarkodott következtetést levonni, hogy a viszonylagos jólét *szükségszerűen* fordított arányban áll a családonként kívánt és valóságosan világra is hozott gyermekek számával. Mert hogyan magyarázhatnók meg ez esetben például az ötvenes-hatvanas évek nagy észak-amerikai és nyugat-európai gyermekbőségét, amely egybeesett az életszínvonal páratlanul gyors ütemű javulásával?

Az a következtetés sem maradéktalanul helytálló, hogy a lényegében azonos politikai, társadalmi, gazdasági körülmények között élő népek, népcsoportok nagy vonalakban hasonló módon gyarapodnak. A francia nők termékenysége az elmúlt évtizedekben jóval nagyobb volt a nyugatnémetekénél (a két háború között és az első világháború előtt viszont fordított volt az arány), a szocialista építés útján haladó Lengyelország népének gyarapodása többszörösen meghaladta az ugyanezen az úton jelentős sikereket felmutató NDK-ét. Jelentős különbségek mutathatók ki gyakran egy országon belül is a különböző földrajzi tájak, etnikumok, társadalmi rétegek, a más-más kultúrszinthez tartozó vagy eltérő hagyományokat ápoló csoportok gyarapodása között. Az észak-amerikai néger kisebbség sokkal gyorsabban szaporodik például, mint az Egyesült Államok fehér bőrű többsége, a földműves réteg általában mindenütt szaporább az urbánusnál (jóllehet ismerünk az utóbbi időben ez alól is számos kivételt, egyebek között éppen nálunk, Romániában), a jugoszláviai szerbek, albánok száma

gyorsabban nő, mint a horvátoké, szlovéneké, a moldvaiak szaporábbak a havasalföldieknél és az erdélyieknél, a románok a romániai magyaroknál, a Szovjetunió ázsiai köztársaságaiban élő kirgiz, üzbég, tádzsik, türkmén nők kétszer olyan termékenyek, mint az orosz vagy a litván asszonyok.

Mindebből az következik, hogy nagyjából azonos tényezők eltérő, időszakokban vagy más-más társadalmi, gazdasági, kulturális rétegekben ellentétes hatást gyakorolhatnak a demográfiai magatartásra, és a gazdasági-társadalmi fejlődés meghatározott szintjein érvényesülő népesedési irányzatok korántsem változatlanok. Vannak a hagyományokban, népszokásokban, helyi kultúrákban mélyen gyökerező pozitív vagy negatív előjelű népesedési magatartások, amelyek azonban a fejlődés bizonyos szakaszában vagy egy adott történelmi helyzetben el is veszthetik érvényüket, sőt ellentétes előjelű hatást is gyakorolhatnak. A jövedelmi szint és a termékenység általában fordítva arányos, de ez a törvény sem érvényesül mindig és mindenütt egyformán. A jövedelmi szint növekedése általában csökkenti a termékenységet, de nem mindenkor ugyanabban a mértékben, s ha a jövedelem elér egy bizonyos szintet, az addig csökkenő irányzatú termékenység ismét nőni kezdhet.

Más szóval, nem kétséges, ha szabatos módszerekkel egyelőre még nem is bizonyítható, hogy különböző fajtájú imponderábiliák – semmiféle jelenleg ismert eszközzel pontosan le nem mérhető társadalomlélektani, a közhangulatot és közerkölcsöt befolyásoló, kollektív derűlátást vagy ellenkezőleg: elkedvetlenedést, bizonytalanságot előidéző tényezők jelentős módon befolyásolhatják a demográfiai magatartást.

*

Milyen mértékben vonatkoznak az elmondottak az utóbbi esztendők hazai népmozgalmára? Az ismert 1966. évi szigorú intézkedések nyomán nálunk a termékenység erősen megnövekedett, s a két népszámlálás közötti időszakban (1966–1977) elérte az átlagos 20,8 ezreléket. Az utóbbi évek születésszáma is kielégítő, 1977-ben az országos élveszületési arányszám 19,6 ezrelékes volt.[11] Ezen belül azonban – jóllehet nagy erőfeszítések történnek az egész ország sokoldalú és harmonikus gazdasági fejlesztése érdekében – elég jelentős eltérések is mutatkoznak. Van például három olyan megyéje az országnak – Arad, Temes és Krassó-Szörény –, ahol a születések száma évek, sőt évtizedek hosszú sora óta messze lemarad az országos átlag mögött, ugyanakkor az ország északkeleti megyéinek termékenysége magasan meghaladja az országos gyarapodási szintet. A legszaporább (Vaslui vagy Iaşi) és a legkevésbé szapora Arad megye 1977. évi gyarapodási mutatói között 1 : 17 az arány.

A történelmi Moldvához tartozó nyolc megye együttes születésszáma 1977-ben elérte a 23,71 ezreléket, mialatt a történelmi Erdély határai között fekvő kilenc megyéé nem haladta meg a 19,32-t, ami ugyan alig marad el az országos átlag mögött, ellenben a moldvainál közel egyötöddel kisebb. A falusi lakosság 20,4 ezrelékes születési és 11,3 ezrelékes halálozási arányszámával szemben a városokban ezer főre 18,7 élveszületés és 7,8 halálozás jut. De akadt – és nem is kis számban: – olyan város, melynek születési arányszáma magasan meghaladta mind a falusi, mind az országos átlagot. Sok helyütt a falusi halandóság kisebb az országos szintnél. Ez azt jelenti, hogy sok már a „fiatal” város, de nem tűntek még el teljesen a fiatal korösszetételű falvak sem.

Szembeötlő különbség van – a népszámlálási adatok tanúsága szerint – az ország egész

népe és a magyar etnikum gyarapodási arányszáma között. Ám szintén nem differenciátlanul. Mert míg például Hargita és Kovászna megyék magyar népességének gyarapodása megfelel az országos átlagnak, addig a többi megye mind urbánus, mind pedig falusi környezetben élő nemzetiségi lakosságának gyarapodási üteme, hivatalos adatok szerint, az országos átlag 25 százaléka körül mozog.

*

E néhány, a fejlődő és az iparilag fejlett világ demográfiai valóságának sokrétűségéből kiragadott példa akár e könyv tartalomjegyzékéül is szolgálhat. Ezekről igyekszem a továbbiakban – sajnos nem minden szempontból kielégítő információs forrásaim függvényében és a rendelkezésemre álló hely keretében – tájékoztatni az olvasót.